

RUDARSTVO U BOSNI XV do XVII stoljeće

Adem Handžić

Izvori : O rudarskoj privredi u Bosni u prva tri stoljeća turske vlasti poznato je više značajnijih izvora. Turski izvori su raznovrsni i u odnosu na druge izvore (domaće i zapadne) najsadržajniji su i najbrojniji. Iako postoje takvi izvori rudarstvo u navedenom periodu nije cjelovitije obradjivano. Među tim izvorima treba na prvom mjestu istaknuti nekoliko kanuna za rudnike : Srebrenicu, Sase, Crnču, Kreševo, Fojnicu, Dževicu, Dusinu i Olovo. Za Srebrenicu i Sase poznato je nekoliko kanuna. Dva su nastala kratko poslije potpadanja tog područja pod tursku vlast, tj. nešto poslije 1460. godine¹. Druga tri kanuna za rudnike : Srebrenicu, Sase i Crnču, pojedinačno, potječu iz 1488. godine². Zatim, za Srebrenicu i Sase postoji kanun iz 1548. godine, sadržan u kanun-nami za zbornički sandžak³. Iz iste godine poznat je i

---

1 R. Anhegger-H. Inalcik, *Kanun-nâme-i sultanî ber mücebi örfi osmanî*, Ankara 1956; F. Babinger, *Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II., des Eroberers*, München 1956; N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans le manuscrit turca de la Bibliothèque Nationale à Paris, t. I (Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms. fonds turc auc. 39)*, Paris - La Haye 1960.

2 N. Beldiceanu, nav. d., tom II 210-215, 376-377.

3 N. Filipović, *Kanun-nama zborničkog sandžaka iz 1548. godine, Kanuni i kanun-name*, Sarajevo, 1957, str. 93-121.

kanun o tuzlanskim solanama⁴. O rudnicima srebra u srednjoj Bosni poznata su dva kanuna iz 1489. godine, jedan o Kreševu, a drugi o Fojnici i dva njena pomoćna rudnika : Deževici i Düsini⁵. Osim tih kanuna za rudnike, bili su godinu dana ranije (1488) doneseni i kanuni o badžu (tiržnoj carini) za trgove Fojnicu, Kreševo i Olovo⁶.

Opće rudarske zakone, čija je kodifikacija izvršena za vrijeme sultana Sulejmana (1536), sadržajno treba ubrajati takodjer medju najranije zakone. To su četiri zakona koji u prevodu glase : a) "Rudarski kanun i uredbe", b) "Kanun i rudarski nazivi", c) "Carski kanun i uredjenje u rudnicima" i, d) "Stari saski zakon i ljudaki običaji rudarski"⁷. Već iz tih naslova jasno je da oni regulišu stare rudarske običaje, poslove u rudniku, odnose države i rudara i drugo. Dijelovi tih kanunskih tekstova nastali su koju godinu i prije definitivnog potpadanja Despotovine pod tursku vlast (1455), a odnosili su se na rudnike na jugu Despotovine (Kratovo, Novo Brdo, Janjevo, Trepča, Žežna, Belasica, Zaplana, Rudnik), a vrijedili su jedno vrijeme i za srebreničko rudarsko područje. Navedenim zakonima treba dodati još jedan značajan tekst o rudarskim poslovima (Ahvâl-i me'adin), sadržan u jednom manuskriptu iz 1752 godine⁸. Taj tekst, podijeljen u 6 poglavlja, po svom sadržaju predstavlja analizu ili čak objašnjenje i dopunu navedena četiri kanuna.

Pored tih publikovanih, sačuvano je i nekoliko drugih neizdatih značajnih izvora koji sadrže specifične podatke o rudarstvu. To su : timarsko-spahijski defteri, mukata'a defteri i mühimme defteri.

---

4 A. Handžić, Zakonska odredba (kanun) o tuzlanskim solanama, POF VIII-IX 1958-59.

5 N. Filipović u Kanuni i kanun-name.

6 Beldiceanu, n.d., t. II, p. 214-215, 378.

7 F. Spaho, Turski rudarski zakoni, GZM XXV, 1913, 133-194.

8 VI. Skarić, Stari turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiji, Spomenik SKA LXXXIX, 2, 62, Beograd 1935.

Timarsko-spahijski defteri, opširni i sumarni, popisivani po sandžacima, sadrže konkretne podatke o visini prihoda u pojedinim rudnicima. Opširni kao i većina sumarnih deftera sadrže i demografske podatke, pa tako saznajemo i o općem značaju pojedinih rudnika. Za bosanski sandžak postoji više takvih deftera⁹. Za zvornički sandžak je poznato također, nekoliko deftera¹⁰. Za hercegovački sandžak poznata su tri opširna deftera¹¹ kao što su poznata tri opširna deftera i za kliski sandžak.¹²

Mukata - defteri su specifični popisti. Sadrže licitacije, odnosno zakupe svih značajnijih izvora državnih prihoda, u kojima na prvom mjestu dolaze rudnici i solane, koji su prema već ustaljenom i najčešćem načinu eksploatacije, davani privatnim poduzetnicima u zakup (mukata) na tri godine. Oni sadrže podatke o visini zakupa, o cjelokupnoj manipulaciji zakupljivanja, o zakupnicima i njihovim jamcima, te na taj način pružaju konkretne podatke o rudars-

---

9 Najraniji je Sumarni timarsko-spahijski popis bosanskog sandžaka iz 1468/9. godine, koji obuhvata i jedan dio Hercegovine (istanbul, Belediye kütüphanesi, Muallim Cevdet yazmaları No 0-76); zatim : Sumarni popis tog sandžaka iz 1485 (istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Tapu defter (TD) No 18); Opširni popis iz 1489 (BBA, TD No 24); Sumarni popis iz 1516 (BBA, TD No 56); Opširni popis iz 1528-30 (BBA, TD No 157); Opširni popis iz 1540-42 (BBA, TD No 211); Opširni popis, oko 1570 (BBA, TD No 379 (I dio) i No 415 (II dio); Opširni popis iz 1604 (Ankara, Tapu ve Kadastro (TK) TD No 477 (dio I), No 478 (dio II) i No 479 (dio III).

10 Sumarni popis zvorničkog sandžaka, oko 1519 (BBA, TD No 171); Sumarni popis iz 1533 (BBA, TD No 173); Sumarni popis iz 1548 (BBA, TD No 259); Opširni popis iz 1548 (BBA, TD No 260); Opširni popis iz 1604 (BBA, TD, No 743); Sumarni popis iz 1604 (BBA, TD No 346).

11 Opširni popis iz 1477 (BBA, TD No 5); Opširni popis (nepotpun) iz 1515 (BBA, Maliye No 22997); Opširni popis iz 1585 (BBA, TD No).

12 Opširni popis iz 1550 (BBA, TD No 284); Opširni popis iz 1574 (BBA, TD No 533) i Opširni popis iz 1604 (Ankara, TK, TD No 475).

koj proizvodnji i značaju pojedinih rudnika. Oni se teritorijalno ne ograničavaju na pojedine sandžake nego obuhvataju više sandžaka, odnosno cijeli evropski dio carevine (Rumeliju) ili još i Anadoliju. Do sada su pronađena tri takva deftera.¹³

Mühimme defteri. Sadrže važne odredbe centralne vlade u Istanbulu, obuhvataju vrijeme od sredine XVI do početka XX stoljeća (1553-1805), a odnose se na cijelu carevinu. U njima nalazimo mnoge naredbe sandžak-bezima, kadijama i drugim organima vlasti u Bosni o raznim mjerama u vezi organizacije proizvodnje u pojedinim rudnicima.¹⁴

Poznato je da je rudarstvo u našim zemljama (Srbija i Bosna) sredinom XV st. bilo dostiglo najviši nivo. Osvojenjem naših zemalja Turci su, kao nomadski i ratnički narod sa oskudnim znanjima o rudarstvu, trebali da nauče i ovladaju zatečeni način rudarske proizvodnje. Zna se da su rudnici na Balkanu po svojoj proizvodnji predstavljali najunosnije rudnike u Osmanskoj carevini. Na prvom mjestu bili su to rudnici kratovskog, novobrdskog i kopao-ničkog područja, a zatim su dolazili rudnici u Bosni. U Bosni je rudarstvo u toj mjeri predstavljalo značajnu ekonomsku osnovu da su se zatečena varoška naselja razvila uglavnom na bazi rudarske privrede.

Kao i drugdje na Balkanu, Turci su u Bosni nastavili eksploataciju rudnog blaga sa zatečenim stručnim snagama i istom tehnologijom. Značajno je da je u Srbiji cijelo pola stoljeća prije turskog osvojenja postojao i pisani zakon o

---

13 Opširni popis mukata u Rumeliji i Anadoliji, period 1468-1479 (BBA, Maliye (MMV) No 176). Od naših zemalja obuhvata sandžake : Bosnu, Hercegovinu, Zvornik, Smederevo, Kruševac i Vučitrn. Sadrži podatke o najranijim zakupima u nekoliko rudnika u istočnoj Bosni : za Srebrenicu, Sase, Olovo i Čajniče ; Opširni popis mukata u Rumeliji iz 1552. godine (BBA, MMV No 656). Kao i defter br. 176 medju drugim sandžacima, obuhvata sve gore nabrojene sandžake ; Opširni popis mukata u Rumeliji iz 1568. godine (BBA, MMV No 654). Kao i gornja dva deftera, obuhvata u našim zemljama sve gore navedene sandžake.

14 BBA, Mühimme defteri.

rudarstvu, poznati zakon Stevana Lazarevića, nastao nešto poslije 1402. Neki podaci govore da su Turci i u Bosni zatekli pisane zakonske propise. Tako u kanunu o rudniku Fojnici iz 1489. spominje se raniji kraljev zakon, a u kanunu rudnika Srebrenice iz 1488. navodi se zakon vojvode Kovačevića. Regulišući odnose u rudarskoj proizvodnji Turci se drže zatečenih zakona, doslovno ih prevode ili ih sadržajno uklapaju u svoje kanune. Rudarski zakon Stevana Lazarevića Turci su preveli već u drugoj polovini 1455. Taj tekst sadržan je u tzv. Saskom zakonu, kodificiranom za vrijeme Sulejmana (1536).

Opći pregled. Budući da turski popisi naših zemalja kratko poslije promjene vlasti u Bosni počinju da registruju stanje cjelokupne privrede i stanovništva, oni nam daju autentične podatke o rudnicima. Iz njih saznajemo : koje su aktivne rudnike Turci zatekli, kakva je ruda u kojem rudniku proizvedena i kakav je bio privredni značaj pojedinih rudnika. Kao i u vrijeme bosanske države, svi rudnici, solane i slični izvori posebnih dohodaka turskim osvojenjem poslali su vladarske regalije, pripali su carskom hasu. Ujedno je u carski has bilo uključeno i određeno područje oko rudnika, naselja zajedno sa stanovništvom, koje je vršilo pomoćne službe u rudarskoj proizvodnji.

Zatečena rudarska proizvodnja, kao i kasnija sve do sredine XVII stoljeća, imala je težište na plemenitim metalima: srebru, zlatu, olovu i bakru. Najznačajnija je u tome periodu bila proizvodnja srebra i olova. Željezo je u početku bilo značajno jedino u čajničkim rudnicima, međutim, kasnije se proizvodnja povećava. Već u drugoj polovini XVI stoljeća neki manji rudnici u srednjoj Bosni, dotle rudnici srebra postaju željezni rudnici.

Srebro je bilo najtraženiji metal u ranijem periodu osmanske vlasti. Po ukupnoj vrijednosti rudarske proizvodnje u Bosni srebro je u tome periodu dolazilo na prvo mjesto. Fojničko srebro bilo je osobito kvalitetno i nešto skuplje od srebra ostalih rudnika. Sredinom XVI st. najveću proizvodnju, srebra imali su rudnici ovim redom : Kreševo, Fojnica, Srebrenica i Sase.

Zlato. U turskim najranijim izvorima o bosanskim rudnicima zlato se obično spominje na prvom mjestu (zlato i srebro). Medjutim, ono je samo u Fojnici povremeno bilo na prvom mjestu. Prema popisu iz 1528. zlato je u Fojnici bilo evidentno kao primaran, a u drugoj polovini tog stoljeća, štaviše, kao jedini rudarski proizvod. Ipak, tu je 1540. bio zabilježen carski prihod (1/5) od zlata za jednu trećinu manji od srebra. Budući se u Fojnici proizvodilo naporedo i zlato i srebro čini se da se i zlato, jednim dijelom, dobivalo taljenjem iste rude. Medutim, sigurno je da se zlato u fojničkom području dobivalo, uglavnom, ispiranjem pijeska (rize-i zer) u rječici Fojnici i drugim potocima. Nešto zlata je proizvedeno i u rudnicima srebra Hranči i Bohorini s desne strane Drine (od 1521. do sredine XVI st.) te u Olovu je (zlato i srebro) bilo evidentno u petom deceniju XVI st. Prihod od "neprečišćenog zlata" (zer-i piç) spominje se nešto kasnije (1575. i 1604) i u području Kreševa, u selu Botunici (Botunjax).

Olovo. U ranom periodu olovo je proizvedeno jedino u olovskom području, u Olovu i tri susjedna sela. Bio je vrlo tražen proizvod, a promet njim nije bio ograničavan. Proizvodnja olova u početku bila je značajna; najviši nivo dostigla je krajem XV stoljeća. Tako je 1489. carski dio od te proizvodnje (1/10) novčano iznosio 65. 844 akče, kada je desetina od proizvodnje srebra u Fojnici i Kreševu zajedno iznosila svega 38.130 akči. Te godine je, ujedno, proizvodnja olova bila veća od proizvodnje bilo kojeg rudnika u Bosni. Od kraja XV st. proizvodnja olova bila je u stalnom opadanju. Prestankom proizvodnje srebra (oko sred. XVII) u ranijim srebrenim rudnicima još neko vrijeme se proizvodilo olovo.

Željezo. Najbogatije područje željezom bilo je Čajniče i okolina. Medutim, željeznih rudnika je bilo u svima rudarskim regionima: u fojničko-kreševskom, olovskom i srebreničkom području.

Bakar. U ranijem periodu bakar je proizveden jedino u Fojnici i Kreševu. U Fojnici je ta proizvodnja trajala do sredine XVI st., a kasnije (1575, 1604) bakar je u malim količinama proizveden samo u Kreševu.

Lazur (plavi kamen). Malene količine lazura proizvedene su također jedino u rudnicima Fojnici i Kreševu. U Fojnici ta proizvodnja prestaje sredinom XVI st. (kao i bakar), dok se u Kreševu minimalna količina lazura spominje i početkom XVII st.

Opću predodžbu kretanju rudarske privrede u rasponu od druge polovine XV do sredine XVII stoljeća dobićemo ako, na osnovu navedenih popisa, pratimo kretanje prihoda kod pojedinih rudnika. U tome periodu zapažamo tri etape. U prvoj, od početka turske vlasti (1463) do vlade Sulejmana Zakonodavca (1520), evidentan je polagan uspon prihoda kod svih rudnika u Bosni. Druga etapa bila bi vladavina sultana Sulejmana (1520-1566). U tome vremenu naročita briga države bila je posvećena podizanju produktivnosti rudnika što je činjeno zakonskim, administrativnim i drugim mjerama. To je vrijeme posebnog porasta prihoda i stabilizacije u ovoj grani privrede. U trećoj etapi, vrijeme poslije Sulejmana sve do u prvu polovinu XVII st., uočljivo je opadanje i konačne propadanje klasičnog rudarstva u Bosni baziranog pretežno na proizvodnji plemenitih metala.

Prvi podavi (1468) bilježe relativno niske prihode pojedinih rudnika. Tako je državni prihod, tj. dio koji je pripadao carskom hasu, od svih tadašnjih rudnika u srednjo-bosanskom rudarskom reviru zajedno s olovskim područjem (Kreševo, Fojnica, Deževica, Dusina, Ostružnica, Sebešić, Vareš, Borovica, Čajniče i Olovo), izuzimajući samo srebreničko područje, iznosio ukupno oko 130.000 akči godišnje. Štaviše u tom iznosu sadržani su i drugi sitniji prihodi u pojedinim rudarskim trgovima i naseljima, tako da se može reći da je tada ukupna carska desetina od rudarstva iznosila oko 100.000 akči, a to znači da je vrijednost cjelokupne rudarske proizvodnje u navedenim rudnicima cijenjena na oko 1.000.000 akči. Očito je da je promjena vlasti izazvala veliki poremećaj u proizvodnji ruda i da saniranje prilika nije išlo brzo. O tome nam dosta kazuje prvi ugovor o davanju u zakup nekih rudnika u Bosni, zaključen posljednjih godina vladavine Mehmeda II Osvojača. Tim ugovorom date su u zakup Dubrovčaninu Andriji, sinu Martoljice "one

rudarske jame zlata, srebra i olova u bivšoj Kraljevoj zemlji i bivšoj Zemlji Pavlovića koje su od vremena bosanskog kralja ostale napuštene", s pravom da otvara i nove jame gdje postoje izgledi tih ruda, u trajanju od 3 godine, počevši od 16. jula 1478., za svotu od 9.108 francuskih dukata (uključujući i administrativne troškove od 108 dukata, tj. 1,2 %). U ugovoru se naglašava izuzetak tadanjih aktivnih rudnika. Iz toga slijedi da je u prvim decenijama osmanske vlasti nastavljena proizvodnja sa zatečenim stručnim snagama prema zatečenim pravnim propisima i običajima, tj. sami rudari organizovani u svojim samoupravama nastavili su proizvodnju, a država je svojim administrativno-finan-sijskim i sudskim organima pomagala i kontrolisala tu proizvodnju. Ocito je, dakle, da je proizvodnja prvobitno bila nastavljena samo u najproduktivnijim rudnicima, dok je izvjestan broj starih rudnika ostajao napušten. I u prvom spahijskom popisu (1468) izričito se navode neki napušteni rudnici željeza u srednjoj Bosni. Što se navedenog iznosa tiče (9.108 zlatnika), to je tada iznosilo 409.860 akči (1 dukat = 45 akči), tj. godišnje je otpadao po 136.620 akči, dakle, više nego je 10 godina ranije iznosila carska desetina od svih gore nabrojanih aktivnih rudnika u godini.

Za vladavine Bajezida II (1480-1512) poklonjena je velika pažnja privrednom razvitku, a posebno rudarstvu. Doneseno je nekoliko zakona i za bosanske rudnike, i to; za Srebrenicu, Sase i Crnču (1488), te za Kreševo, Fojnicu, Deževicu i Dusinu (1489). U tome periodu rudarska proizvodnja bila je znatnije porasla, što se vidi po iznosima carske desetine u pojedinim rudnicima. Dok je 1468. sultanski prihod u deset ranije nabrojanih rudnika iznosio oko 130.000 akči, dva decenija kasnije (1489) ukupni carski prihod u nabrojanim rudnicima iznosio je oko 247.185 akči. Najviše je bila porasla proizvodnja olova (Olovo), željeza u Čajničkom reviru te srebra i zlata u Fojnici.

Početak XVI st. počelo se osjećati zaostajanje rudarske tehnologije u odnosu na zapadne zemlje, a bilo je i drugih razloga koji su doveli do usporavanja razvitka ove privredne grane pa i nazadovanja. Vladavine Sulejmana Zakonodavca

(1520-1566), ispunjena je, zbog toga, posebnim naporima za saniranje prilika u rudarstvu, koje vrijeme predstavlja drugu etapu u sagledavanju općeg kretanja ove grane. U tome periodu učinjene su značajne administrativne, zakonske i druge mjere u cilju poboljšanja rudarske proizvodnje na Balkanu. Ti napori manifestovali su se u sljedećim vidovima :

a) Već prvih godina Sulejmanove vladavine učinjena je revizija uslova proizvodnje kod svih rudnika. Otvarane su nove rudarske jame ili su i inače proširivani teritorijalni okviri carskog hasa, tj. uključivana su nova naselja u službu rudnika, te stvarane nove teritorijalno - ekonomske jedinice pod nazivom : "novi carski has" određenog rudnika. Tako se već od sredine 1521. godine u popisu bosanskih mukata spominju "novi carski has rudnika Fojnice", kao i "novi carski has rudnika Kreševa", a takve nove haske jedinice spominju se dalje kod svih rudnika.

b) Nešto prije 1528. bili su promijenjeni odnosi u podjeli prihoda između korisnika rudnika i carskog regala. Kada se, naime, radilo o proizvodnji plemenitih metala : zlata srebra i olova, carskom hasu je od tada umjesto jedne desetine pripadala od finalnih proizvoda $\frac{1}{4}$ ili $\frac{1}{5}$, odnosno $\frac{1}{8}$, zavisno od uslova proizvodnje i rentabilnosti. Tu promjenu odnosa morala je sadržavati neka zakonska odredba, koja za Bosnu nije pronadjena, međjutim, nju reflektuju popisni defteri iz vremena sultana Sulejmana. Karakteristično je da ta odredba nije bila jedinstvena za sve rudnike u Bosni. Prema defterima, ona je primjenjivana samo u rudnicima srednjobosanskog revira i to carski dio je evidentan prvo kao $\frac{1}{5}$, a kasnije $\frac{1}{8}$. Konkretno, u navedenim popisima od čistog zlata i srebra u Fojnici, od čistog srebra u Kreševu, Deževici, Dusini i Borovici, te od olova u Olovu caru je bilježena $\frac{1}{5}$. Od ostalih ruda i u ovim rudnicima (bakar, lazur, neprečišćeno zlato i željezo) caru je i dalje pripadala desetina. Međutim, u rudnicima srebra u Podrinju (Srebrenica, Sase, Bohorina, Zajača i drugi), kao i u svima željeznim rudnicima stalno je carski dio bio evidentan kao desetina. Zašto takve razlike te u srednjoj Bosni

veća opterećenost proizvođača (rudara) teško je znati.

c) Bile su znatno pooštrene mjere naplate državnih prihoda od zakupnika. To je naročito uočljivo u kratovskom, kosovskom i kopaoničkom području gdje su iznosi zakupa redovito predstavljali velike iznose. Od 1521. do 1550. mnogi zakupnici, zbog nemogućnosti pravovremenog ispunjavanja svojih platnih obaveza, dugo su tamnovali po istanbulskim zatvorima gdje ih je dobar broj i pomro. Brojne takve bilješke nalazimo u navedenom mukata defteru (No 656) iz prve polovine XVI stoljeća.

d) Značajan pravni doprinos u oblasti rudarstva predstavljala je spomenuta kodifikacija važećih zakonskih odredaba i zakona, provedena 1536. godine. Iako nije bila sveobuhvatna i sistematska ona je dobrim dijelom objedinila razne rudarske propise. Od početka ta tematika bila je normirana pojedinačno za svaki rudnik, obično u formi sultanskih fermana. Ti propisi sadržajno bili su uglavnom bazirani na našem srednjovjekovnom rudarskom pravu, koje je u osnovi, opet, predstavljalo sasko rudarsko pravo. Štaviše ono je mjestimično prilično nepromijenjeno ušlo u prve turske rudarske kanune, o čemu svjedoči stručna terminologija u njima, većinom njemačkog, a djelimično i srpskog porijekla. Ovom kodifikacijom bili su objedinjeni važeći opći rudarski propisi premda su i kasniji za pojedine rudnike izdavanj posebni zakoni (za Srebrenicu i Sase, te za solane G. i D. Tuzlu iz 1548).

Usljed navedenih mjera prihodi od rudarstva u Bosni dostigli su bili najviši nivo oko sredine XVI stoljeća. Cjelokupan carski prihod (1/10, vrednosno 1/5) je između 1489. i 1540. od ranije navedenih 10 rudnika bio porastao za više od jedne trećine, dok je za pojedine rudnike taj porast bio i znatno veći. Tako je između 1528. i 1540. prihod od fojničkog rudnika sa trgovom bio više nego udvostručen, od 55.943 porastao je bio na 133.774 akče, čime je bio zabilježen i najveći porast jednog rudnika u tome medjuvremenu.

Poslije vladavine sultana Sulejmana (1566) rudarstvo u Bosni opada, što predstavlja treću etapu u ovom procesu. U tome periodu prihodi od rudarstva su opadali brže nego

su rasli u prvoj etapi. Kao primjeri mogu se istaknuti dva najznačajnija rudnika u srednjoj Bosni : Kreševo i Fojnica. Dok je u Kreševu carski prihod od rudarstva ($1/5$ od srebra i $1/10$ od željeza, bakra i lazura), zajedno sa trgovom, u 1540. iznosio 118.736 akči, do 1575. bio je opao na svega 29.145 akči. A u Fojnici je spomenuti prihod od 133.774 akče u istom medjvremenu bio opao na 46.947 akči. Dakle u Kreševu je prihod bio opao na jednu četvrtinu, a u Fojnici na jednu trećinu. Nešto prije 1575. godine u Fojnici je, štaviše, bila sasvim prestala proizvodnja srebra, a ostala nešto umanjena proizvodnja zlata. Treba istaknuti da je ovdje carski prihod od zlata te godine bio iskazan kao $1/8$, a ne kao $1/5$, vjerovatno zbog toga što se u procesu opadanja rudarstva bilo prinudjeno smanjivati sultanski dio.

O daljnjem procesu opadanja prihoda u tim rudnicima govore i sljedeći podaci. Izmedju 1575. i 1604. u Kreševu, kao i u Fojnici, u izvorima je evidentna stagnacija, tj. zabilježeni su nepromijenjeni ukupni novčani carski prihodi (Kreševo : 29.145, Fojnica : 46.947 akči). Da takva situacija govori o znatno umanjenim prihodima vidljivo je iz zabilježenih količina. Naime, srebra je manje proizvedeno, a raniji novčani iznosi mogli su ostati nepromijenjeni jer se od kraja XVI stoljeća od jednog dirhema počelo kovati 4,5 akči umjesto ranije 3 akče.

U prvoj polovini XVII stoljeća bila je gotovo sasvim prestala proizvodnja plemenitih metala u bosanskim rudnicima. U Fojnici i Kreševu ta proizvodnja je bila jako opala, čini se, već u četvrtom deceniju XVII stoljeća. Na to ukazuje činjenica što su ranije navedeni novčani iznosi u tim rudnicima (iz 1604) znatno opali, i to u Fojnici na 15.000, a u Kreševu na 10.000 akči. Ako su, dakle, do četvrtog decenija XVII st. bili opali ukupni prihodi u Fojnici i Kreševu na jednu trećinu ranijih prihoda onda na prihode od rudarstva je ostajalo vrlo malo jer je u Fojnici (1604) samo na razne pristojbe na trgu, osim rudarstva, otpadalo 8.715, a u Kreševu 7.094 akče.

U Podrinju je proces opadanja klasičnog rudarstva u drugoj polovini XVI st. bio, istina, nešto polaganiji nego u

srednjoj Bosni, ali je zato bio rapidan početkom XVII st. U Srebrenici je, napr., 1604. bilo evidentno količinsko opadanje proizvodnje srebra za više od jedne četvrtine u odnosu na stanje iz sredine XVI st. Tu je 1548. carska desetina srebra iznosila 20.000 dirhema što je vrijedilo 60.000 akči, a 1604. iznosila je samo 14.102 dirhema. Novčani iznos, istina, pokazivao se isti, jer je, kako je spomenuto, krajem tog st. akča znatnije devalvirala. Međutim, evidentno je bilo količinsko opadanje proizvodnje. Kasnije je, očito, slijedilo brzo opadanje i konačno prestanak proizvodnje srebra. Dovoljno je ako se istakne da je Hadži Kalfa u svom geografskom djelu (1650) zabilježio da je ... "u Srebrenici nekada bilo srebrenih rudnika", a slično je zabilježio i Evlija Čelebija (1664). Dakle, proizvodnja srebra u Srebrenici faktički je bila prestala prije sredine XVII stoljeća.

Proizvodnja u bosanskim rudnicima sredinom XVII st. nije time nikako prestala. Iako se nit plemenitih metala bila općenito vrlo otanjila, željezo je sve više dobivalo na značaju. U nekim dotadašnjim srebrenim rudnicima, gdje je bilo i nešto željeza, počelo je preovladavati željezo (okolina Kreševa, Daštansko, Deževica), a u aktivnim željeznim rudnicima već od sredine XVI st. prihodilo su počeli da rastu (Vareš, Sebešić, Ostružnica). Zatim, pred kraj tog stoljeća započela je eksploatacija željezne rude u sjeverozapadnoj Bosni. U poriječju Same na nekoliko mjesta otvoreni su rudnici željeza i proradili brojni samokovi. Na taj način je sve veće opadanje proizvodnje plemenitih metala i sve izrazitije jačanje proizvodnje željeza bila glavna karakteristika rudarske proizvodnje u Bosni u XVII stoljeću.

Upravljanje rudnicima. Rudnici i solane sa odredjenim okolnim područjem redovito su spadali u sultanov regal (has) i kao takvi pripadali su kategoriji slobodnih (serbest) posjeda. To znači sultanu je pripadalo pravo upravljanja, hasom, ubiranja rente s tog područja i vršenje upravno-policijske vlasti nad naseljenim stanovništvom. Pravo sudjenja, međutim, pripadalo je jedino državi, što je vršio kadija kao državni sudski organ. Što se tiče rudnika nadležni kadija je osim sudjenja imao pravo i dužnost da vrši kontrolu poslovanja u rudniku.

Proizvodnja u rudnicima bila je organizovana uglavnom na dva načina :

1. U neposrednoj organizaciji države. U ovom slučaju rudari su sami, držeći se svoje samouprave, naslijedjene još iz srednjovjekovnog prava, bili glavni subjekti proizvodnje. O postojanju rudarske samouprave govore spomeni njenih organa (sabor, knez, tekiič) u osmanskim rudarskim zakonima. Ispred države u svakom rudniku postojao je carski upravni povjerenik (emin), koji je raspolagao sa odredjenim finansijskim sredstvima za investicije i nabavku opreme i kao osnovno brinuo se o ubiranju carskih prihoda od te proizvodnje. Emin je obično imao jednog pisara, a po potrebi još kojeg službenika. Sultan je, dakle, u ovom slučaju sve poslove rudnika i njegove okoline u okviru hasa povjeravao svome eminu. Zbog toga je ovakav način upravljanja rudnicima nazivan : upravljanje putem emaneta.

2) Davanje u zakup. Osmanska država je vrlo rano, uglavnom iz finansijskih razloga, počela da daje u kratkoročni zakup sve izvore posebnih dohodaka, na prvom mjestu rudnike. Zakup je obično trajao tri godine, a sklaпан je na principu veće ponude (licitacijom). Po načinu realizacije odsjekom (maktu') ovakav zakup poznat je pod terminom mukata (davanje pod mukatu). U tom slučaju su gotovo sva prava upravljanja rudnikom (ubiranje rente i vršenje upravno - policajne vlasti) prelazila na zakupnika mukata.

Realizacija državnih prihoda putem zakupa prešlo je bilo u pravi sistem. Tako su sve oblasti iz tog aspekta bile podijeljene na teritorijalno - finansijske jedinice, zvane nazareti, po finansijskom kontroloru (naziru). Za svaku takvu oblast, pored nazira, postojao je i viši istražno - pravni organ (mufettiš), a sjedišta su im obično bila u različitim mjestima. U prvoj polovini XVI stoljeća obično su se nazareti teritorijalno podudarali sa sandžacima, dok su u drugoj polovini tog stoljeća granice nazareta bile znatno šire. U prvoj polovini XVI stoljeća službu nazira u rudnicima bosanskog sandžaka vršio je sarajevski kadija (mulla), dok je službu mufettiša vršio novopazarski kadija.

Kako se kod zakupljivanja rudnika često radilo o velikim iznosima, nadležni kadija je redovito provjeravao imovinsku i moralnu podobnost kandidata, kao i njegovih jamaca, i zavedio u sudski registar. Ipak rezultati su često izostajali. Za vladavine sultana Sulejmana mnogi su zakupnici i njihovi jamci stradali zbog nemogućnosti plaćanja. Uzimanje u zakup takvih poslova bilo je skopčano s velikim rizikom pa država često nije mogla da nadje zakupnike. Ta činjenica je upravo odražavala krizu u kojoj se osmansko rudarstvo stalno nalazilo.

Rudari. Stanovništvo koje se bavilo poslovima rudarstva dijelilo se na dvije kategorije : a) pravi rudari, koji sus se bavili vadenjem ruda; b) stanovnici okolnih naselja u okviru carskog hasa koji su obavljali pomoćne poslove vezane za rudnike.

Pravni položaj pravih rudara se mijenjao. Bili su to djelomično i povremeno povlaštena raja, najviše kršćanska, ali i muslimanska. U različitim rudnicima njihov se položaj ponešto razlikovao. Tako, npr., prema zakonu rudnika Kreševa iz 1489. rudari su umjesto osnovnih novčanih poreza : državnog harača (u vrijednosti jednog dukata) i feudalne ispendže (oko pola dukata) plaćali godišnje od kuće po jednu filuriju (dukat). Bili su još oslobođeni od svih vanrednih nameta i običajnih tereta, zatim od nekih feudalnih pristojbi (na mlinove i ovce), dok su druge pristojbe plaćali (na pčelinje košnice, povrće, i svinje). Njihove glavne prihode predstavljala je proizvedena ruda, tj. od iskopane rudače davali su caru desetinu, kao i od finalnog proizvoda opet desetinu. Ostali proizvod je bio njihov, s tim što je promet zlatom i srebrom bio ograničen, morali su ga predati kovnici novca po određenoj državnoj cijeni. Zatim, rudari su mogli imati prihode sa zemlje (žito) na sto su, kao porez davali caru desetinu.

Prema zakonu iz iste godine, za susjedni rudnik Fojnicu već je položaj tih rudara bio nešto drugačiji. Tu je prvo opisano tokom vremena mijenjanje njihovog položaja : prvo obična raja (davali harač, ispendžu i sve feudalne pristojbe), zatim na osnovu žalbe bio im je priznat položaj filurid-

žija (tj. položaj isti kao u Kreševu), ali tim istim zakonom (1489) bila im je ukinuta filurija i ponovo naredjen harač, ispendža i feudalne pristojbe. Jedino su ostali oslobodjeni od vanrednih nameta i običajnih tereta.

Iste godine (1489) i olovskim rudarima bila su dokinute dotadašnje povlastice filuridžija i vraćeni u položaj obične raje. Zakon o Olovu nije pronadjen, ali tu odredbu reflektuju popisni defteri. Dotle su rudari Olova umjesto harača davali filuriju, a feudalnu ispendžu plaćali naturalno olovnom rudom, umjesto ukupne ispendže davali su 650 unci olovne rude. Budući je unca vrijedila 6 akči to je iznosilo 3.900, a to je tacno odgovaralo broju stanovnika zaduženih ispendžom u 1468. godine. Kako se stanovništvo do 1489. bilo prilično povećalo, to je takvo globalno, naturalno plaćanje ispendže predstavljalo povlasticu.

U rudnicima plemenitih metala u Podrinju (Srebrenica, Sase i drugi) stanje se razlikovalo utoliko što su tu rudari stalno ostali filuridžije, s tim što im je filurija zamjenjivala samo harač. U čajničkam željeznim rudnicima rudari su od samog početka (1468) plaćali i harač i ispendžu, što znači posebnih povlastica nije ni bilo.

Može se općenito reći da su rudarima u bazenu srednje Bosne, zajedno sa olovskim područjem, poreske olakšice bile dokinute 1489. godine. Kreševo je, prema navedenom zakonu, predstavljalo još izuzetak sa vesim povlasticama, ali nije poznato kako dugo je to trajalo. Time su rudari svih rudnika u Bosni po svom pravnom položaju postali jednaki, obična raja. Svi su plaćali harač, kao i sve feudalne poreze (ispendžu, ušrove i pristojbe). Jedino je u srebreničkom području filurija zamjenjivala harač, a to u stvari i nije predstavljalo kakvu povlasticu. Rudari muslimani bili su u povoljnijem položaju utoliko što nisu davali harač i što su tretirani kao gradsko zanatlijsko stanovništvo, pa nisu podlijegali, osnovnom rajinskom porezu, tzv. resm-i čiftu (22 akče), koji je odgovarao kršćanskoj ispendži, a davali su ušrove od žitarica ukoliko su obradivali zemlju, kao i razne sitne pristojbe. Sličan položaj imali su solarski radnici. Prema zakonu otuzlanskim solanama (1548) solarima

je pripadao dio proizvedene soli, tj. izvjestan broj dana u godini da proizvode za svoj račun, zatim bili su, kao i rudari, oslobođeni od izvanrednih nameta i običajnih tereta. Jedinna povlastica svih rudara sastojala se, dakle, u oslobođenju od izvanrednih državnih nameta i običajnih tereta. Tako je stanje ostalo kroz cijelo vrijeme klasičnog rudarstva.

Osnovni prihod rudara općenito predstavljala je proizvodnja finalnih rudarskih proizvoda, nakon što bi dali carski dio (1/10, a od 1520. u Fojnici i Kreševu 1/5, odnosno 1/8). Gubljenje poreskih povlastica (1489) nije mnogo pogodilo rudare gdje je proizvodnja bila rentabilna, međutim osjetnije se to odrazilo kod nekih rudnika, naročito željeznih. Tako je iz Vareša te godine pobjeglo 14, iz Borovice 2, a iz rudnika olova u Donjem Podgradu 9 rudara.

Treba jos spomenuti da je bilo i najamnih rudara, koji su radili za dnevnicu kod nekog zakupnika ili države. Prilikom spomenutog davanja u zakup bosanskih rudnika 1478. godine zakupniku Dubrovčaninu bilo je preporučeno da uposl 200 najamnih radnika.

Što se tiče visine takve dnevnicе može se istaknuti kao primjer da je 1570. plaća najamnog rudara u željeznom rudniku Badž u smederevskom sandžaku iznosila 15 akči sedmicno, kada je jedan konjski tovar drvenog uglja prodavan po 3 akče.

Okolno seosko stanovništvo u okviru carskog hasa koje je vršilo pomoćne službe i živjelo od poljoprivrede davalo je carskom eminu ušrove i rajinske pristojbe, a za službe u rudarskoj privredi bilo, kao i rudari, oslobođeno od vanrednih državnih nameta i običajnih tereta. Te službe bile su: paljenje i pribavljanje drvenog uglja, sječa i pribavljanje drvene gradje, talenje ruda, nošenje finalnog proizvoda (srebra) u kovnicu novca i slično.

Služba ugljara bila je osobito važna jer je samo drveni ugaj upotrebljavan za talenje ruda. Zato su u rudarskim i šumama bogatim područjima radile brojne peći za proizvodnju uglja. Najviše takvih peći sredinom XVI stoljeća bilo je evidentno u srebreničkom rudarskom području. Tako se moglo utvrditi da je godine 1548. u nahiji Srebrenici radilo

267 takvih peći, u Budimiru 303, u Šubinu 1341 i u nahiji Kušlatu 441 peć, dakle, u četiri navedene nahije ukupno 2352 peći. Državna taksa od tih peći (resm-i ocaği kömür), koju su ugljuri plaćali carskom eminu iznosila je po 2 akče od peći godišnje. Ugljari su još plaćali badž na ugaj na mjestu prodaje. Visina tog badža na rudarskim trgovima, koji je bio značajan i koji je redovito iskazivan kao posebna poreska stavka, govorio je o velikom prometu drvenim ugljem.

U pomoćne rudarske službe smatran je i rad oko peći za taljenje željeza koje su gorjele oko takvih rudnika. Državna pristojba od jedne peći mjestimično se nešto razlikovala, u Čajniču je iznosila 8, a u Krupnju 6 akči, zavisno od uslova rada i kvaliteta željeza.

U takve pomoćne službe spadao je i rad oko samokova, kovačnica na vodeni pogon koje su radile u područjima željeznih rudnika. Proizvodna vrijednost tih samokova bila je značajna što se može zaključiti iz visine državnih pristojbi. U Čajničkom području se (1477) visina te pristojbe kretala od 100 do 150 akči od jednog samokova godišnje.

U nekim rudarskim selima u srednjoj Bosni (Milodraž, Sebešić) pristojba na samokove iznosila je u prvoj polovini XVI st. (1530 - 40) i duplo više nego u Čajniču što je ukazivalo na veliku aktivnost tih kovačnica. U nekim selima u nahiji Goščanici, s desne strane Drine, opet, pristojba na samokove iznosila je (1548) između 40 i 80 akči. Međutim, početkom XVII st. zapaža se da je ta pristojba gotovo općenito iznosila 30 akči po jednom samokovu godišnje.

Neki stanovnici, opet, imali su posebnu službu da nose srebro iz bosanskih rudnika u kovnicu novca u Srebrenici. U prvoj polovini XVI st. takva se navode tri sela između Olova i Vareša : Brgule, Ravne i Blaža, od kojih su 23 domaćinstva, vojnučka i akindžijska (kršćani i muslimani) imala tu službu i bila oslobođena od izvanrednih državnih nameta i običajnih tereta.

Kada je riječ o pojedinim rudnicima, u Bosni se zapažaju tri osnovne rudarske oblasti, prema prostiranju rudarskih sinklinala : a) Srednja Bosna, tj. oblast bivše "Kraljeve

zemlje" sa srebrenim i željeznim rudnicima. Na nju se nadovezuje područje Olova, sa olovnim rudnicima, koje je ranije pripadalo "Zemlji Pavlovića". Ta oblast je dakle obuhvatala poriječja Bosne, Železnice, Stavnje i Krivaje, b) Podrinje, bosansko (bivša "Zemlja Kovačevica") i dijelom srbijansko (istočna polovina zvorničkog sandžaka). I u Podrinju se razlikuju dva područja, sjevernije čiji se središnji dio protezao rijekom Drinom između Srebrenice i Zvornika sa srebrenim rudnicima i južnije koje se nadovezuje na prvo, a proteže se između Čajniča i Višegrada, obuhvatajući i Praču sa okolinom. Ovaj južniji dio Podrinja obuhvatao je, dakle, dijelove ranije "Hercegove zemlje" i "Zemlje Pavlovića". Tu je postojalo nekoliko željeznih rudnika. c) Sjeverozapadna Bosna. st. poriječje Sane i njenih pritoka, gdje u drugoj polovini XVI st. u nekoliko rudnika započinje kopanje željezne rude i proizvodnja željeza. d) Poseban tretman ima proizvodnja soli u tuzlanskom području.

A) SREDNJA BOSNA. Rijec je uglavnom o visočkoj nahiji u koju su spadali svi rudnici u centralnoj Bosni, od Fojnice i Kreševa sve do Vareša.

Medju sitnim trgovima u Bosni Turci su zatekli rudnik srebra Fojnicu, kao najznačajnije varoško naselje. Prema prvom popisu (1468) Fojnica je imala 329 kuća poreskih obveznika. Ako bi se dalje cijenio opći značaj tog naselja i privrede prema kretanju stanovništva zaključak bi bio : konstantno opadanje. Iako je od drugog decenija XVI st., kada je rudarstvo uznapredovalo, bilo tu i znatnijeg doseljavanja, općenito je broj stanovnika bio, ipak, u opadanju. Tako je Fojnica 1604., prema službenim podacima, brojila samo 146 domaćinstava, od čega je na muslimanski džemat otpadalo 36 kuća, a ostalo je bilo katoličko stanovništvo. Medjutim, kretanje njene privrede, uglavnom rudarstva, imalo je drugaciji tok. Od početka (1468) do sredine XVI st. rudarstvo je imalo uzlaznu liniju. Značanije su se povećavali ti prihodi od treće decenije, a posebno u središnjem periodu vladavine sultana Sulejmana (između 1528. i 1540). U tome medjvremenu ukupni carski prihodi od tog mjesta

bili su znatno porasli (od 55.943 na 133.774 akče), a posebno rudarske stavke (od 41.917 na 111.761 akče). Rudarske proizvode (1540) sačinjavali su najviše srebro (62.691), zatim zlato (37.868), bakar (7.497) i nešto malo plavi kamen (400). U rudarske prihode spadala je i tržišna pristojba na tovore drvenog uglja, koja je stalno bila značajna. Vekili iznos tržišne carine uopće (15.560) ukazivao je na značajniji promet na fojničkom trgu. Kako je istaknuto, carski dio od plemenitih metala bio je u vrijeme Sulejmana povećan sa 1/10 na 1/5 od finalnog proizvoda, ovdje konkretno od srebra i zlata. U pored svih stabilizacionih mjera, rudarstvo je moralo početi osjetnije da opada još za Sulejmanove vladavine. Prema službenim popisima, prije 1575. bila je prestala proizvodnja srebra, bakra i plavog kamena (lazur), a samo su bili evidentni prihodi od zlata, i to znatno umanjeni u odnosu na ranije stanje. Ovu situaciju najbolje ilustruje podatak da je carski dio prihoda od tog mjesta između 1540. i 1575. bio opao za tri puta (od 133.774 na 46.947 akči). Opće opadanje proizvodnje očito je bio razlog što je oko sredine XVI st. carski dio od plemenitih metala bio smanjen, tj. od 1/5 na 1/8 finalnog proizvoda. Iz evidentiranja (1604) carske osmine od zlata "1/8 od zlatnog pijeska" (sümün-i rize-i zer) može se razumjeti da je zlato uglavnom dobivano ispirivanjem zlatonosnog pijeska u rječici Fojnici i drugim potocima.

I dalji tok je bio opadanje rudarske proizvodnje. Prividna stagnacija pokazuje se krajem XVI i početkom XVII st., tj. evidentni su istovjetni ukupni novčani iznosi carskog prihoda i 1604., kao i 1575 (46.947). Međutim, obzirom na devaluaciju akče krajem XVI st. od kada se od jednog dirhema srebra počele kovati 4,5 akči, umjesto ranije 3 akče, to je govorilo o značajnijem opadanju količinske proizvodnje. isti kurs je imala fojnička privreda i kasnije, što dokazuje popis iz 1604. U tome izvoru je, naime, u kasnijem periodu, najvjerovatnije prije sredine XVII st., navedeni novčani iznos carskog prihoda bio korigiran na svega 15.000 akči, što je značilo opadanje proizvodnje na svega 1/3 u odnosu na ranije stanje. U tome slučaju na rudarsku proizvodnju

mogao je otpadati mali iznos, jer je (1604) na same tržišne pristojbe (osim rudarstva) otpadalo 9057 akči.

Takvo stanje fojničkog rudarstva potrajalo je do velikog rata krajem XVII st., kada je dosao gotovo potpuni kraj klasičnom rudarenju.

Kreševo. U vrijeme promjene vlasti Kreševo je predstavljalo drugu po veličini varoš u Bosni i aktivni rudnik srebra. Početno stanje (1468) bilo je 299 kuća poreskih obveznika. I tu je kretanje stanovništva i privrede, kroz cijelo vrijeme, imalo isti tok kao i u Fojnici. Premda je u trećem i četvrtom deceniju XVI st. bilo i izvjesnog doseljavanja rudarskog stanovništva, opći tok je bio konstantno opadanje. U Kreševu je tako početkom XVII st. (1604) bilo evidentno svega 114 kuća poreskih obveznika, od kojih 69 kršćanskih i 45 muslimanskih.

Kreševski rudnik imao je nešto manji značaj nego rudnik u Fojnici. Proizvodjeno je najviše srebro, zatim nešto bakra i lazura. Najveća konjunktura rudarske proizvodnje padala je i ovdje u 3. i 4. decenij, kada su ukupni carski prihodi, u odnosu na stanje iz 1489., bili utrostručeni. Tako je 1528. carska petina od srebra iznosila 94.350 (ukupan carski prihod Kreševa : 110.247), a 1540. godine 99.139 akči (ukupan prihod : 118.736). Ostali carski prihodi, osim srebra, odnosili su se na tržišnu carinu, pristojbu na tovare drvenog uglja i pristojbu na tovare uveženog vina.

U samom Kreševu zlato se ne spominje, ali je bilo izvjesne proizvodnje u bližoj okolini. Godine 1524. bio je otvoren : "rudnik Zrtenica u selu Botunica kod Kreševa" gdje je do pred kraj XVI st. proizvedeno zlato u vrijednosti od oko 20.000 akči godišnje. Tako se u mukata defteru (No 656) izričito navodi taj rudnik. Najvjerovatnije se radi o današnjem selu Botunji, istočno od Kreševa. Proizvodnja tog rudnika je 31.X 1532. data u trogodišnji zakup dvojici zakupnika za 59.058 akči. Tolika vrijednost proizvodnje zlata spominje se i 1575. Kada je carska "desetina neprečišćenog zlata" u tome rudniku iznosila 2.600 godišnje. Prije 1604., međutim, proizvodnja je bila prestala, kada se taj rudnik takodjer spominje (ösr-ü zer-i piç karye-i Botunica hâli), ali bez prihoda.

Od sredine XVI st. prihodi u Kreševu, isto kao i u Fojnici, počinju rapidno da opadaju. Prije 1575. ukupni carski prihodi u Kreševu bili su opali na jednu četvrtinu (na 29.145 akči), a prihod od samog srebra (1/8) bio je opao, štaviše, na jedanaesti dio od ranije proizvodnje (od 99.189 na 8.847 akči). Krajem XVI i početkom XVII st. osim srebra proizvodjeno je tu još nešto bakra i lazura.

I kasnije je rudarska proizvodnja bila u opadanju. Činjenica da je navedeni novčani iznos ukupnih kreševskih prihoda (29.145) bio korigiran na svega 10.000 akči najvjerojatnije u prvoj polovini XVII st., govori da je time gotovo došao kraj klasične rudarske proizvodnje u Kreševu.

U kreševskom području postojala su još dva rudnika srebra, u selima Deževici i Dusini. U rudarskom zakunu za Fojnicu i ujedno za Deževicu i Dusinu iz 1489. ti rudnici su navedeni kao dependansi fojničkog rudnika, dok se, opet, u popisu iz iste godine navode da pripadaju kreševskom rudniku.

Deževica je (1468) zatečena kao srednje naseljeno selo (48 kuća), dok se kasnije broj stanovnika smanjuje, tako da je 1604. to selo imalo svega 16 kuća, od kojih 5 muslimanskih. Što se ukupnih carskih prihoda tiče, oni su - kao što je općenito konstatovano kod svih rudnika - imali uzlaznu i silaznu liniju, najveći su prihodi zabilježeni u trećem i četvrtom deceniju (između 3.000 i 4.500 akči). Osim srebra, tu je 1489. bila pronadjena i željezna ruda, koju je otkrio jedan rudar iz Olova. Najveći prihod od srebra bio je evidentan 1540. kada je carska petina od čistog srebra iznosila 2.700 akči. Kasnije je rudarstvo rapidno opadalo tako da početkom XVII st. (1604) nije tu više bilo spomena o rudarskoj djelatnosti.

Dusina je zatečena (1468) kao manje selo (15 kuća). U vrijeme rudarske konjunktore stanovništvo se i povećavalo, tj. u 3. i 4. deceniju XVI st. brojilo je između 30 i 35 domaćinstava. Od sredine tog st. opada, kada i malena proizvodnja srebra sasvim prestaje. Već godine 1575. nije više bilo spomena o rudarstvu. Početkom XVII st. (1604) imalo je ukupno 21 kuću, od kojih samo 2 kršćanske, a ostale muslimanske.

od rudnika iznosio je obično oko trećine ukupnih carskih prihoda tog naselja, dok je ostalo otpadalo na prihode od poljoprivrede. Godine 1575. prihod od rudnika iznosio je 4.800 akči (desetina od željeza 4.400 i pristojba na 12 samokova po 30 akči), a ukupan prihod naselja 13.327 akči. Početkom XVII st. Sebešić pokazuje neke elemente trga, tj. bila je evidentna carina na promet izvjesne robe, posebno na promet vina i rakije, čija je potrošnja bila karakteristika svih rudarskih mjesta.

Područje Sebešića bilo je, očito, bogato željeznom rudom. Tu se početkom XVII st. pojavljuju i drugi rudnici. Novi je rudnik željeza bio otvoren u takozvanom selu Radostovu, današnje selo Rostovo, kod Sebešića, između Hasa i Rata, koje je tada predstavljalo značajnije naselje (103 kuće, od kojih 1 kršćanska, ostale muslimanske). Te godine postojala su tu 2 samokova i bio je evidentan malen iznos desetine od željeza (400 akči), dok je ukupan carski prihod od tog naselja iznosio 8.063 akče.

Nešto malo proizvodnje željeza bilo je i u bližoj okolini srebrenih rudnika Kreševa i Fojnice, što se može, zaključiti po samokovima, stalnim pratiocima željezne rude. Od kraja XV do početka XVII st. može se u izvorima pratiti rad samokava u selima : Crna Rika, Ragale i Hotigošta (danas Otigošće),

Prije 1604. bila je počela proizvodnja željeza i u selu Rakova Noga (15 muslimanskih kuća), sjeverno od Kreševa. Proizvodnja je tada bila u samom početku jer je carski prihod od željeza (zajedno sa pristojbom od samokova) iznosio samo 300 akči.

Busovača je zatečena (1468) kao sićušno naselje od svega 5 domaćinstava i kao aktivni rudnik željeza. Kasnije se stanovništvo konstantno povećava, tako da je naselje do početka XVII st. (1604) izraslo u kasabicu, sa 43 domaćinstva. Prihodi od željeza nisu bili evidentni, ali je neke proizvodnje, ipak, bilo, na što ukazuje stalno spominjanje emina rudnika (1528, 1540, 1604). To je jasno i iz jedne naredbe Porte iz 1528. da oni "koji se ovamo doseljavaju ne smiju da diraju zemlje rudara u Busovači".

Vareš je prvobitno (1468) bilo srednje naseljeno selo (35 kuća) i aktivni rudnik željeza, sa ukupnim carskim prihodom od 5.400 akči. Kasnije se stanovništvo, kao i prihodi, stalno povećavali tako da je 1604. Vareš predstavljao tog sa ukupno 159 kuća (10 muslimanskih, ostalo kršćani) i ukupnim prihodom od 53.227 akči, od čega je na rudarstvo otpadalo 37.840 (desetina od željeza 36.940 i pristojba od 30 samokova = 900). Takav nivo proizvodnje Vareš je mogao da zadrži do pred kraj XVII stoljeća.

U okolini Vareša krajem XVI st. započela je proizvodnja željeza još u dva sela : Brgule i Mirčezi.

Selo Brgule (nazivano ranije jos i Javori) je 1604. predstavljalo srednje naselje, sa 77 kuća (12 kršćanskih i 65 muslimanskih) i ukupnim carskim prihodom od 4.193 akče. Tu su radila 2 samokova, a prihod od rudarstva (desetina od željeza), zajedno sa pristojbom na samokove, iznosio je 800 akči. Ostatak se odnosio na poljoprivredne proizvode.

Stanovnici tog sela su još od ranije vršili službe u okviru rudarske proizvodnje. Već je spomenuto kako je u 3. i 4. deceniju XVI st. iz sela Brgula bilo 12 domaćinstava : vojnika, akindžija i drugih (kršćani i muslimani) koji su, zajedno sa još 11 takvih domaćinstava iz susjedna 2 sela (Ravne i Blaža) sačinjavali karavan ponosnika srebra iz bosanskih rudnika u kovnicu u Srebrenici i bili oslobođeni od izvanrednih državnih nameta i običajnih tereta.

Seio Mirčezi, vjerovatno odgovara današnjem selu Mir, s desne strane rječice Stavne. Početkom XVII st. (1604) to je manje selo (31 kuća), a proizvodnja željeza bila je u početnoj fazi. Tada je tu radio jedan samokov, a spominje se i jedna napuštena peć za talenje. Desetina od željeza bila je minimalna, svega 50 akči.

Dalje, u olovskom području (nahija Olovo) proizvedeno je u nekoliko rudnika olovo, a nešto i željezo.

Olovo. Turci su zatekli Olovo (1468) kao malenu varos, sa 126 kuća i kao najenačajniji rudnik olova. Kasnije se stanovništvo, kao i proizvodnja, rapidno povećavaju. Najveća konjunktura proizvodnje olova pada ranije nego u drugim rudnicima, u vrijeme sultana Bajezida II. Do 1489. stanov-

nistvo je bilo poraslo na 182 kuće, a carski prihodi su te godine bili dostigli najveći nivo, ukupno 80.941, od samog olova (desetina) 65.844. akče. To je bilo više nego što su te godine iznosili ukupni prihodi i Fojnice i Kreševa zajedno.

Godina 1489, međutim, bila je prelomna. Popisom iz te godine bile su dokinute poreske povlastice rudara u Olovu. Oni su dotle ispendžu davali naturalno, globalno 650 unci olovne rude po 6 akči i umjesto harača filuriju. Tim popisom bili su izjednačeni sa ostalom rajom; morali su plaćati ispendžu i harač (vrijednost dukata), te desetinu od eventualnih poljoprivrednih proizvoda. Davanje ispendže naturalno pogodovalo je rudarima i zbog toga što je naturalni global iznosio manje nego ukupna novčana ispendža (po muškim odraslim članovima 25 akči), a akumuliranje olova na jednom mjestu, u državnom magacinu, opet olakšavalo je promet olovom sa stranim kupcima (Dubrovčanima). Nije jasno kakvi su još faktori negativno utjecali da je proizvodnja olova već početkom XVI st. bila jako opala, te se nije popravila ni za vrijeme Sulejmana. Dok je 1489. carska desetina olova iznosila 186 milara i 3.728 unci olovne rude, dotle je 1528. petina od olova iznosila svega 55 milara, a 1540. godine 76 milara.

Kurs opadanja prihoda i stanovništva primjetan je i kasnije. Početkom XVII st. (1604) u Olovu je bilo evidentno 138 kuća (16 muslimani, ostalo kršćani) na ukupnim carskim prihodom od 12.980, od čega je na petinu od olova otpadalo samo 1.520 akči. Takav nivo proizvodnje mogao je da potraje sve do velikog rata, kada je bio i kraj kiasičnog rudarenja.

Carski has olovskog područja obuhvatao je, osim Olova, još 6 sela, od kojih su tri sela bili evidentirani kao rudnici olova, depandansi samog Olova, i to sela: Čičal, Kruševa i Donje Podgradje.

U prvim turskim popisima (1468, 1485, 1489) sela Cical (25 kuća) Kruševo (30 kuća) i Donje Podgradje (30 kuća) navode se kao "rudnici olova", međutim, prihodi od olova ni kod jednog od tih sela nisu konkretno iskazani, kao što nema traga o proizvodnji olova ni u kasnijim izvorima.

Obzirom na malene ukupne prihode od tih sela je da su ta naselja zatečena kao rudnici, ali je proizvodnja olova odmah u početku prestala.

U olovskom području bilo je i proizvodnje željeza. U ravnim izvorima (1455) spominje se značajnije selo Varci (85 kuća) kao rudnik željeza (današnje Vruci, kod Čevljanovića ili Vrudci, istočno od Olova). U kasnijim izvorima, međutim, nema spomena o željezu, pa je očito da je to naselje zatečeno kao rudnik, ali je proizvodnja rano prestala.

Žeravice. Zatečeno (1468) kao "bazar Žrnovnice" (38 kuća). Odgovara, vjerovatno, današnjem selu Žeravice (na Stupčanici) gdje je od početka XVI st. započela proizvodnja željeza. U vrijeme Sulejmana (3. i 4. decenij), kada općenito raste konjunktura u rudarstvu, i ovdje se stanovništvo i prihodi povećavaju. Prije 1528. ovamo se doselilo iz Čajniča 6 domaćinstava (1 muslimansko), očito rudarskih porodica, nastanili se u selu Drinovo? i svi se uposlili kao rudari u rudniku Žeravice. U to vrijeme je oko polovine ukupnih prihoda naselja otpadalo je na željezo, ostalo na razne poljoprivredne kulture. Tako je 1540. od 9.963 akči ukupnih prihoda, 4.900 otpadalo na rudarstvo (desetina od željeza), računajući tu i pristojbu od 4 samokova (400). Vec tada je Žeravice predstavljalo naselje od 74 kuće, od kojih 41 muslimanska. Početkom XVII st. (1604), međutim, proizvodnja željeza, kao i stanovništvo, opadaju. Carski prihod od željeza zajedno sa pristojbom na samokove, nije iznosio ni polovinu od prihoda iz 1540. god. Isto tako je bilo opalo i stanovništvo na 64 kuće (44 muslimanske). Karakter hazzara u tome naselju odrazavala je stalna stavka badža na prodato vino.

B) PODRINJE. Ova rudarska oblast u središnjem dijelu obuhvata srebreničko - zvorničko područje s lijeve i s desne strane Drine sa srebrenim rudnicima, i u gornjem dijelu područje između Višegrada, Čajniča i Prače sa željeznim rudnicima. U srebreničko - zvorničkom području bili su najznačajniji rudnici : Srebrenica i Sase.

Srebrenicu je osmanska vlast zatekla kao drugu po naseljenosti varoš (Fojnica, Srebrenica), a po приходima od

srebra ona je predstavljala najznačajniji rudnik u Bosni. Osobiti značaj imala je po tome što je tu od početka i stalno kasnije radila jedina kovnica novca u Bosni.

Za vrijeme Sulejmana stanovništvo se tu povećava, kretalo se između 260 i 300 kuća (1533, 1548), kada ono u glavnim rudnicima (Fojnica, Kreševo) upravo opada. Bilo je klasificirano na povlaštene zanatlije (muslimanski džemat), običnu raju (kršćani u varoši) i filuridžije (rudari kršćani). I dobar broj muslimana aktivno je učestvovao u rudarskoj proizvodnji pa su bili oslobođeni od izvanrednih državnih nameta i običajnih tereta. Godine 1604. bilo je tu evidentno ukupno 334 kuće, od čega 182 muslimanske i 152 kršćanske od kojih 49 kuća filuridžije. Već je istaknuto da su u rudnicima srebra u Podrinju rudari zadržali status filuridžija, tj. u zamjenu za harač plaćali su godišnje od domaćinstva jednu filuriju. Džemat filuridžija u XVI i početkom XVII st. (1604) kretao se brojno između 45 i 49 kuća. Isticanje posebno u svima popisima (od 1533. i dalje) ovog džemata filuridžija i njihovog statusa ukazuje da su to bili profesionalni rudari.

Proizvodnja srebra, tj. carski dio (1/10) od te proizvodnje, iznosio je oko dvije trećine od ukupkih prihoda u Srebrenici. Ti prihodi u samome mjestu u XVI st. (1533, 1548) iznosili su oko 100.000, od čega je desetina od srebra (20.000 dirhema) vrijedila 60.000 akči. To dalje znači da je cjelokupna godišnja proizvodnja srebra cijenjena na 200.000 dirhema. Već pred kraj XVI st. proizvodnja prilično opada, a i akča znatno devalvira, tako da je 1604. carska desetina od srebra iznosila svega 14.102 dirhema.

Kovnica. Poznato je da je u Srebrenici postojala kovnica i prije Turaka. Kada je proradila u turskoj vlasti ne može se tačnije utvrditi. Oko 1519. prvi puta se navode državni prihodi od kovnice (od kovanja bijele monete), koji su iznosili 400.000 akči. Isti veliki prihodi evidentni su kroz cijelo XVI st. Međutim, taj iznos nije stalno imao i usti faktičnu vrijednost, jer je obuhvatao vrijeme i čvrste valute, kao i veliku devalvaciju akče. Prema zakonu za Srebrenicu iz 1548. kovano je od 100 dirhema srebra 420 akči, od

čega je 120 pripadalo kovnici, a 300 akči vlasniku srebra. Krajem tog stoljeća, međutim, znatno je bila umanjena težina i vrijednost akče, tako da je prema zakonu iz 1604. od 100 dirhema kovan dupli iznos, 840 akči, od čega je kovnici pripadalo 240, a vlasnika 600 akči. Ipak u popisu iz iste godine bio je evidentan jedan srednji kurs, kada je, naime, vlasnik za 1 dirhem srebra dobivao 4,5 akče, tj. tako je te godine obračunavana carska desetina od srebra (14.102 dirhema = 63.459 akči).

Na osnovu navedenih zakonskih odredaba i konkretnih evidentiranja u popisima moguće je za pojedine periode utvrditi i kapacitet te kovnice. Moglo se, naime, utvrditi da je carski dio u svima rudnicima srebra u Bosni (1/15 u Fojnici i Kreševu i 1/10 u svima ostalim rudnicima) u petom deceniju (1540, 1548) iznosio ukupno 100.424 dirhema. Iskivanjem tog srebra u akče kovnici je ostajalo 120.000, a vlasnik je dobivao 300.000 akči. Budući je tada godišnji prihod kovnice iznosio 400.000 znači da je kroz kovnicu trebala proći skoro četiri puta tolika količina srebra da bi kovnica ostvarila navedeni godišnji prihod. To drugim riječima znači da je kroz kovnicu prolazilo uglavnom i ostalo proizvedeno srebro u Bosni, što je i logično jer je promet srebrom stalno bio ograničen, moralo se predati kovnici po utvrdjenom kursu.

Zatim, konkretni prihodi kovnice iz kasnijeg vremena jasno govore o velikom opadanju proizvodnje srebra. Naime, prihod kovnice je i 1604. ostao nepromijenjen, 400.000 akči, a budući je tada kovana akča težila upola manje nego ranije, znači da se do te godine bila upola smanjila proizvodnja srebra u Bosni.

Trebalo još spomenuti da ta kovnica u XVI st., a vjerovatno i kasnije, nije davana u zakup. U mukata defterima iz XVI st. evidentni su zakupi svih rudnika u Bosni, ali ne i kovnice u Srebrenici. Naprotiv, kovnica u Novom Brdu u tome periodu stalno je bila predmet zakupa, koji se u tri godine kretao i preko 6.000.000 akči.

Sase. Današnje selo sjeveroistočno od Srebrenice Turci su zatekli kao značajniji rudnik srebra.

Godine 1533. Sase je rudarsko naselje sa tggom sa ukupno 132 kuće, od kojih 24 muslimanske. Medju kršćanima, bilo je 17 kuća filuridžija, ali su upravo te godine bili izgubili filuridžijske povlastice i upisani na harač. Kasnije se stanovništvo povećava tako da je 1604. bilo tu 188 kuća, od kojih 59 muslimanskih. Filuridžija je tada bilo samo 7 domaćinstava.

Na prvobitni značaj Sasa ukazuje činjenica što je 1488. bio donesen poseban kanun za taj rudnik. Kretanje broja filuridžija u njemu označavalo je upravo stanje rudarstva. Najranije stanje moglo se utvrditi iz 1519. kada je Sase bilježilo velike godišnje prihode od 220. 698 akči. Istodobno bilo je evidentno 28 filuridžijskih domaćinstava. U sljedećih 14 godina, godina, međjutim, privreda je bila jako opala, tako da su do 1533. ukupni carski prihodi bili opali na 103.201 akča, manje, dakle, nego polovina ranijih prihoda. I toliki prihodi bili su značajni, veći nego prihodi u Srebrenici iz te godine. Četiri petine od toga iznosa odnosio se na proizvodnju srebra, naime, carska desetina iznosila je 27.760 dirhema, tj. 83.579 akči. Istodobno je i broj filuridžija bio opao na 17 domaćinstava. Kasnije rudarstvo opada tako da su 1604. Ukupni prihodi u Sasama iznosili 86.165 akči. I broj filurdžija, kako je receno, bio je opao na svega 7 domaćinstava.

Sasko rudarstvo je kasnije dijelilo sudbinu rudarstva susjedne Srebrenice, tj. ugasilo se prije sredine XVII stoljeća.

U ovom području postojalo je još nekoliko manjih rudnika, koji su rano, krajem XV ili početkom XVI st., prestali sa proizvodnjom. To su : Djevanje, Budimir i Ljubodinje.

Djevanje, današnje selo na zapadnoj obali novog Zvorničkog jezera. To je zatečeni rudnik srebra i olova. Neznatni prihodi od rudarstva spominju se do 1519. kada je tu bilo evidentno 14 filuridžija. Filurija je tim rudarima zamjenjivala sve poreze (harac, ispendzu i ušrove). Međjutim, naselje se nešto kasnije (1533) pojavljuje sa ukupno 29 domaćinstava, kada se rudarska djelatnost više ne spominje.

Budimir, ime nekadašnje nahije, sjeverozapadno od

Srebrenice, ali i konkretno istoimeno rudarsko naselje kao centar te nahije. Danas neutvrđeno. Kao rudnik spominje se samo u najranijim ugovorima o zakupu (od 1468. do 1479).

Ljubodinje. Takodjer u nahiji Budimir, spominje se kao rudnik samo u najranijim ugovorima o zakupu (od 1468. do 1479).

U istom tom području (nahija Budimir) navode se 1519. još dva naslja sa naseljenim filuridžijama : Hratinci (istočno od Nove Kasabe) sa 8 filuridžijskih kuća i Hlapovići (danas nepoznato) sa 10 filuridžijskih kuća, što bi moglo značiti da je i u tim naseljima bilo rudarske proizvodnje.

U ranom periodu (do kraja XV st.) postojao je u srebreničkom području i jedan rudnik željeza, za razliku od navedenih srebrenih rudnika. To je Daljogošta, u zavoju Drine, jugoistočno od Srebrenice (danas V. i M. Daljogošta). Turci su ga zatekli (1468) kao aktivan manji rudnik željeza. U kasnijim izvorima, međjutim, više se ne spominje kao rudnik.

U zborničko - srebreničkom području, na desnoj strani Drine, turska vlast je zatekla nekoliko aktivnih rudnika koji se obično povezivali sa Srebrenicom i Sasama, kao glavnim rudnicima u Podrinju :

Crnča (današnje selo na Drini) dobro je poznat srebreni rudnik iz doturskog perioda, gdje je nekada bila nastanjena i kolonija Dubrovčana. O nekadašnjem značaju tog rudnika govori i činjenica što je 1488. bio donesen poseban kanun za taj rudnik. Spominje se u najranijim ugovorima o zakupima rudnika ovog područja (1468 - 1479). Proizvodnja je, međjutim, morala prestati krajem XV st. jer se u kasnijim izvorima više ne spominje.

Bohorina (danas Borina) je bio centar istoimene nahije. Kao rudnik srebra spominje se u najranijim ugovorima o zakupu (1468 - 1479). U kasnijim izvorima, međjutim, nema spomena o rudarskoj djelatnosti. Godine 1533., i kasnije, evidentna su dva istoimena naselja : G. Bohorina (40 kuća, od kojih 13 muslimanskih) i D. Bohorina (74 kuće, medju kojima 7 muslimanskih).

Zajača (sjeveroistočno od Bohorine) takodjer je u ra-

nom periodu bio aktivni rudnik srebra. Godine 1533. to je manje selo (13 kuća) u kome je bilo još nešto rudarske proizvodnje. Međutim, prije sredine XVI st. proizvodnja je prestala.

Uz Srebrenicu i Sase, kao glavne rudnike, u najranijem periodu (1468 - 1479) povezivani su u jednu ekonomsko - zakupnu cjelinu (mukata) ne samo rudnici bliski Srebrenici, s lijeve i s desne strane Drine (Sase, Djevanje, Budimir, Ljubodinja, Crnča, Bohorina, Zajača), nego i dalji rudnici u okviru prostrane brveničke nahije koja se sterala sve do Raške. Iako su administrativno pripadali Zvorhiku, nalazili su se daleko na jugoistoku, pa ćemo ih samo poimenice navesti. Većina ih je prestala sa proizvodnjom još prije sredine XVI st. Osim spomenutih rudnika, u okviru jedinstvene mukate u tome ranom periodu navedeni su još rudnici : Karaman, Jagodina Glava i Pop (bliže neutvrđeni). Svi ti rudnici (11) bili su u periodu od 1468. do 1475. licitirani u tri godine za 960.000, odnosno (od 1472. do 1475) za 1,225.000 akči. Zatim, u popisima iz prve polovine XVI st. (1519, 1533 i 1548) s desne strane Drine, u okviru zborničkog sandžaka, zabilježeni su još rudnici : rudnik na Cer planini, "nedaleko od šabačke tvrđave" (bliže neoznačen), vjerovatno željezo; Krupanj, rudnik željeza ; Goščanica (nahija G. između rječice Ljubovidje i gornjeg toka Jadrta), rudnik željeza ; Lištje (?) i Belo Brdo, u području Kozije Glave (bliže neutvrđeno), rudnici srebra. Godine 1519. rudnici u Kozijoj Glavi (Lištje i Belo Brdo) dati su u trogodišnji zakup za 90.000 akči, a rudnik Goščanica za 51.000 akči. Još i 1548. Goščanica je bio aktivan rudnik, kada je carska desetina od željeza iznosila 1.000 akči godišnje.

U južnijem dijelu bosanskog Podrinja, u području između Višegrada i Čajniča, turska vlast je zatekla nekoliko aktivnih željeznih rudnika. To su bila većinom malena naselja u kojima rudarska proizvodnja ubrzo prestaje.

Počevši od Višegrada prema jugu prvo je selo Sase. Kao rudnik željeza Sase se navodi u najranijim izvorima (1468, 1485, 1489). To je selo srednje naseljenosti, kretalo se od 19 (1485) do 24 kuće (1489) od kojih 5 muslimanskih.

Rudarska proizvodnja je bila, međutim, prestala prije 1477. kada je popisivač Vildan zabilježio da je "rudnik napušten, vitlovi mu pokvareni, a stanovništvo zapisano kao obična raja".

U području Prače (Čataldža) i starog Borča bilo je nekoliko manjih rudnika. Jedan od njih je Hladilo (Vrh Prača). U najranijim popisima (1468 - 1489) zabilježen je različito (Hladinovići, Hladilo, Kladilo, Kladnik ili Vrh Prača) iz čega je jasno da se nalazio u izvorišnom području Prače. Kretao se u tome vremenu od 16 do 18 kuća, od kojih trećina muslimanskih. Proizvodnja je bila malena. Među prihodima je (1489) same 80 akči otpadalo na rudarstvo (60 od jednog samokova i 20 akči na ime carske desetine od željeza), tako da je proizvodnja ubrzo prestala.

Čelopek, sićušno naselje, također u izvorišnom području Prače, rudnik željeza. Prema prvim izvorima (1485, 1489) prihodi su bili vrlo maleni; ubrzo je napušten.

Grabovica, rudnik željeza, u istom području. Maleno naselje (1489 - 4 kuće); ubrzo proizvodnja prestala.

Busovac (Buševac?), u području Borča; maleno naselje (1489 - 13 kuća), rudnik željeza. Ubrzo napušten.

U ovom reviru željeznih rudnika najbogatije je bilo čajničko područje, gdje je u prvo vrijeme bilo aktivno pet rudnika, među kojima najznačajnije samo Čajniče. Zatečeno je (1468) kao trg srednje razvijenosti (190 kuća) i kao značajan rudnik koji je od početka davan u zakup. Godine 1477. čajnički rudnik je bio dat u trogodišnji zakup za 3.542 dukata, što je u akčama iznosilo 159.390 (godišnje 53.130). Do tada je naselje nešto poraslo, brojalo je ukupno 199 kuća (među njima 5 muslimanskih).

U to vrijeme u Čajniču se odvijala živa rudarska aktivnost. Tu je radilo 415 peći za talenje željeza i bilo u pogonu 6 samokova.

U XVI st. stanovništvo nešto opada, kao i proizvodnja. Već je istaknuto ranije da se u trećem deceniju pet rudarskih domaćinstava odavde preselilo u željezni rudnik Žeravice kod Olova. Zatim, maleni zakupni iznosi tog radnika u prvoj polovini stoljeća također govore o opadanju rudarske proizvodnje.

Godine 1585. u Čajničju je bilo evidentno ukupno 177 domaćinstava (106 muslimanskih i 71 kršćansko), što je u odnosu na stanje iz kraja XV st. značilo opadanje. Sve to stanovništvo bilo je u aktivnoj rudarskoj službi i oslobođeno od svih državnih nameta i izvanrednih tereta. Očito, kao aktivni činioци u rudarskoj proizvodnji, 28 kršćanskih domaćinstava nije plaćalo osnovi rajinski poréz (ispendžu), kao što ni muslimanska domaćinstva nisu plaćala rajinski resm-i čift. Kolika je bila konkretna rudarska proizvodnja u to vrijeme ne može se utvrditi, ali obzirom na činjenicu da su dotle bili ugaseni okolni rudnici u selima, depandansi čajničkog rudnika, jasno je opće opadanje rudarstva u ovom području. Takav silazni tok čajničko rudarstvo je imalo i u XVII stojiću.

Spomenuta četiri rudnika, depandansi centralnog čajničkog rudnika, bili su :

Križevo. Odgovara vjerovatno Križevcima, današnjem zaseoku sela Uhotića kod Čajniča. Prvobitno (1468) to je bilo značajno naselje, sa 88 kuća. Do 1477. bilo je, štaviše, poraslo na 115 kuća (1 muslimanska), što je, svakako, bio znak porasta rudarske proizvodnje. Te godine je na području Križeva radilo 313 peći za telenje i 10 samokova.

Do 1585. Križevu je bilo u okviru carskog hasa i aktivni rudnik, međjutim, te godine je postalo zijametski domen, što je bio znak gašenja rudarske proizvodnje. Štaviše i stanovništvo je dotle bilo opalo na svage 47 kuća (sami muslimani). Premda je još i tada stanovništvo bilo oslobođeno od izvanrednih državnih nameta i običajnih tereta, rudarska proizvodnja je morala je biti na izdisaju. Kasnije se to naselje ne spominje kao rudarsko.

Mrković, salo sjeveroistoeno od Čajniča, zatečeno je (1468) kao manje naselje (18 kuća) i aktivni rudnik željeza. Godine 1477. tu je radilo 19 peći za telenje. U XVI st. (prije 1585) rudarska proizvodnja je prestala, a naselje dodijeljeno zijametskom domenu, kao i križevo.

U istom području je i selo Glušćici, zatečeno (1468) kao sićušno naselje (7 kuća) i aktivni rudnik željeza. Ipak, kopanje željezne rude potrajalo je ovdje, čini se, duže nego u

spomenuta susjedna dva sela, jer je ono i 1585. ostalo u okviru carskog hasa. Istina, drugih podataka o rudarskoj proizvodnji nema.

Bučje, istočno od Čajniča, zatečeno je kao srednje selo (40 kuća) i rudnik željeza. Godine 1477. radila su tu 2 samokova. Rudarska proizvodnja rano je prestala jer u XVI st. nema o njoj spomena.

Kada je riječ o rudarskim pećima i samokovima u čajničkom području treba istaknuti da je visina naplaćivane pristojbe ukazivala na značaj i promet tih radionica. Naime, pristojba na peći za talenje u XV st. iznosila je svuda 8 akči po peći, ali pristojba na samokove bila je različita. U Čajničju i Mrkoviću 150, u Bučju 125, a u Križevu 100 akči po jednom samokovu.

Na kraju, treba još spomenuti rudnik Biliš u fočanskom kraju. To je, najvjerojatnije, današnji Bjeliš, zaselak sela Štoviča. Spominje se 1477. kao srednje selo (24 kuće) i kao timarski domen, kada, dakle, još nije bilo rudnika. U prvoj polovini XVI st. Biliš se, u popisu hercegovačkih mukata, spominje u okviru carskog hasa kao aktivni rudnik (vjerojatno željeza) koji u 3. i 4. deceniju zakupljmju razni zakupnici, zajedno sa prihodima njegovog haskog područja. Oko sredine tog stoljeća morao je prestati sa proizvodnjom, jer se kasnije rudnik ne spominje.

C) SJEVEROZAPADNA BOSNA. Početkom osmog decenija XVI st. započelo je iskorištavanje željezne rude u poriječju Sane i njenih pritoka. Prvo je oko 1571. otvoren rudnik u blizini Kamengrada (selo Glogodovica? Klokotovica?), a kasnije su otvarani i drugi rudnici. Više naredaba. Porte sandžak - bezima u Bosni (kliškom i bosanskom) iz tih godina, sadržanih u Muhime defterima, govore o organizaciji te proizvodnje o angažovanju okolnog stanovništva i pribavljanju rudara i majstora. Nastojalo se tu proizvoditi topovske kugle, pa je navedene godine bilo ovamo premješteno 5 vještih majstora iz rudnika Badž u smederevskom sandžaku, gdje je proizvodnja topovske municije bila prestala. U vezi rudarske proizvodnje 27 sela u poriječju Sane (u nahijama : Trijebava, Zmijanje, Banja Luka, Lefča i Kameng-

rad) bilo je uklopljeno u carski has, kao što je i 13 sela (nahije : Nova Sana i Kamengrad) bilo uklapljeno u sandžak-begov has. To područje obuhvatalo je poriječje Sane od Ključa do današnjeg Prijedora, zatim područje desno do Vrbasa, kojeg sa sjevera zatvaraju rječice : Gonjenica, Prijeka i Dragočaj. Tome stanovništvu stavljane su razne službe u vezi rudnika uz uobičajena oslobadjanja odredjenih tereta. Medjutim, nevično rudarskim službama ono se nije rado angažovalo, pa su i lokalne vlasti obrazlagale Porti kako je proizvodnja na odredjenim punktovima nepovoljna, a okolno stanovništvo neiskusno i predlagale, da se dovede raja iz rudarske okoline Novog Pazara, kao jamari i čumurdžije. Iako je Porta tada insistirala na okolnom stanovništvu, ipak je 1576. bilo naredjeno da se od Novog Pazara uputi u ovo područje potreban broj majstora i čumurdžija. Proizvodnja topovskih kugli kod Kamengrada bila je organizovana, ali nije bila značajnija. Spominju se kugle od po 13 i 14 oka (po 4 akče), a govorilo se o 1100 kugli godišnje, jer je rudnik radio samo odredjeno vrijeme u godini. Kasnije se otvaraju i novi rudnici. Početkom XVII st. bio je značajan rudnik zvani Novi Majdan. Sami taj naziv (novi) nedvojbeno ukazuje na postojanje nekog ranijeg, aktivnog rudnika u tome području. Taj Novi Majdan je zapravo zatečeno selo Gračanica kod kojeg je bio otvoren rudnik. Godine 1604. Gračanica je predstavljala srednje naselje sa ukupno 46 kuća, od kojih 37 muslimanskih i 9 kršćanskih. Budući je još ranije bila podignuta džamija Gračanica se već te godine spominje i kao kasaba. Medjutim, muslimansko stanovništvo je još neko vrijeme imalo status raje, bili su filuridžije, plaćali su godišnju filuriju od 150 akči po domaćinstvu. Kršćani su nominalno bili hajmani (nomadi), tj. nisu dotle bili upisani nikome kao raja. Oni su sada bili obavezni da plaćaju eminu rudnika po 30 akči od domaćinstva (vjerojatno umjesto ispendže), kao i po 12 akči vakufu spomnute džamije, na ime mukate za korišteno zemljište, jer se cijelo naselje razvijalo na vakufskoj zemlji. Oni su, svakako, bili dužni još da daju državi harač.

Očito je da je zbog novootvorenog rudnika naselje

Gračanica već početkom XVII st. poprimilo novo ime, kao Novi Majdan, dok se naziv Gračanica kasnije izgubio. Da je u to vrijeme «u rudniku Novi Majdan kod sela Gračanice» proizvodnja bila značajna svjedoči relativno velik novčani iznos carske desetine od željeza, koji je 1604. iznosio 9.000 akči. Budući su kasnije otvarani novi rudnici u tome području, to je ranije Novi Majdan postao stari, te je danas to naselje poznato kao Stari Majdan.

Jos prije 1604. godine bili su otvoreni i drugi željezni rudnici u tome području. O tome svjedoči postojanje više aktivnih samokova na tri rječice, pritoke Sane, u okviru kamengradske nahije, u čijim tokovima je, svakako, bilo i vadjanja rude. To su : Domišica (Tomašica), Zeleznica i Sopotnica. Na Domišici? je te godine bilo u pogonu osam samokova, na Železnici jedan i na Sopotnici dva. Ti nazivi, istina, ne odgovaraju današnjim nazivima rječica u tome području, međjutim, takvih pojava mijenjanja naziva bilo i na drugim stranama. Ranija Železnica odgovara, vrlo vjerovatno, današnjoj rječici Majdanska, koja upravo protjece kroz Stari Majdan. Može se reci da se to područje željeznih rudnika protezalo između današnjih naselja : Starog Majdana, Bronzanog Majdana i Ljubije.

Društveno - ekonomska struktura stanovništva angažovanog u rudarstvu tog područja bila je vlaška. To dokazuje ne samo njegov opći status filuridžija, nego što je u izvorima za dobar procenat stanovnika bilo naglašeno "vlah". Takvi su bili i vlasnici navedenih 11 samokova (: Radul vlah, Matijaš, Vuk, Grgur Matije, Antun Luke, Bogavac, Gorge, Jakov, Šimun, Jusuf Abdulaha i Vojin), kao i stanovnici nastanjeni oko samokova i u njihovoj službi. Naime, osim spomenutih 11 vlasnika, uz samokove je bilo nastanjeno još 49 domaćinstava, a njihov broj je govorio značaju i prometu pojedinog samokova. Kod Simunovog samokova na Železnici služilo je čak 11 domaćinstava. Od navedenih 49 domaćinstava za 11 je bilo naglašeno "vlah". Uglavnom su bili kršćani, samo je bilo 5 muslimana (svi novi).

Sansko rudarsko područje, pored vareškog, ostalo je

kroz cijelo XVII st., pa i kasnije, najbogatiji i najviše eksploatisan željezni rudarski revir u Bosni.

D) TUZLANSKE SOLANE. Proizvodnja soli je predstavljala poseban vid rudarske proizvodnje, po načinu proizvodnje i upotrebi gotovog proizvoda. Iako su Bosni u osmanskom periodu pripadale i četiri solane na moru (novska, grbaljska i dvije u Poljicima kod Splita), ipak, one izlaze iz njenog teritorijalnog okvira, pa je ovdje riječ samo o tuzlaskim solanama.

Premda je tuzlansko područje od davnina nosilo ime po soli, Turci su te slane izvore zatekli (1463) zanemarene. To se vidi i po tome što je prvih godina to područje predstavljalo timarski domen a ne carski has. Tek početkom 1477. bilo je pripojeno carskom hasu, što je bio i dokaz o početku proizvodnje soli.

Oko slanah izvora, gornjih i donjih, na rječici Jali, na međusobnoj udaljenosti od 9 km, još od ranije bila su utemeljena naselja (varošice) Donje i Gornje Soli. Navedene godine Donje Soli je predstavljalo naselje sa 74 kuće poreskih obveznika, a Gornje Soli samo sa 15 takvih kuća. U takvim relacijama se prvih godina kretali i prihodi od soli. Naime, prvobitni zakup Donje Soli iz 1478. iznosio je 60.000 akči u tri godine, od čega je polovina otpala na so, što znači oko 10.000 akči godišnje. Količinski je to iznosilo 833,33 šnika, tj. 8.333,33 oka soli. Prihode su zakupili dvojica vojnih zapovjednika (reis) iz Zvornika, za koje je garantovao zvornički kapetan. Carski prihod od Gornje Soli bio je mnogo manji. Godine 1479. iznosio je ukupno 5.395 akči, od čega je na samu so otpadalo 2.304 akče, odnosno 192 šnika ili 1.920 oka godišnje. Već tada je trebalo da bude donesena i prva zakonska odredba o toj proizvodnji.

U naredno pola stoljeća proizvodnja soli je povećana, posebno u Gornjoj Soli. Slana voda, jake koncentracije (24 - 25 % NaCl), crpana je iz bunareva i u samim mjestima (G. i D. Soli) preko cijele godine iskuhavana. U sačsuvanom zakonu o tim solanama iz 1548. opisan je način proizvodnje i konkretizirani državni prihodi. Proizvodnja je mjerena i dijeljena između države i radnika-solara po

danima. Država je zadržavala po jedan dan u sedmici, a u šest dana proizvodili su solari, plaćajući državnom eminu određenu cijenu (oko polovine procijenjene proizvodnje). Godine 1533. državni prihod u obadvije solane iznosio je 61.397 akči (G. Soli cca 34.000, D. Soli 27.000). Proizvodnja u G. Soli bila je dotle premašila proizvodnju u D. Soli, jer su solari u G. Soli za svoje dane plaćali državi po 95 akči, a u D. Soli po 75 akči.

Ubrzo je proizvodnja u ovim solanama bila udvostručena. Zbog oskudice soli za rata sa Venecijom (1537-1540) i zbog siabe organizacije privatne proizvodnje država se više angažovala i preuzela 4 dana u sedmici, a privatnicima ostavila 3 dana. Ponovo je proizvodnja u D. Soli premašila onu u G. Soli. Utvrđeno je da proizvodnja jednog dana u G. Soli iznosi 280 akci, a u D. Soli 336 akči. Solari su plaćali državi za svoje dane popola utvrđene cijene (140, odnosno 168 akči). Tako je 1548. državni prihod u obadvije solane iznosio 129.856 akči (G. Soli 59.632, D. Soli 70.224) što je predstavljalo 4/7 cjelokupne proizvodnje. Nakon prestanka posebnih uslova država je, ipak, zadržala u direktnom raspolaganju samo jedan dan, a šest dana ostalo u proizvodnji privatnih solara.

Iako je tuzlanska proizvodnja soli bila relativno malena, navedeni državni prihod i jedne i druge solane iznosio je približno toliko koliko je iznosio najviši državni prihod od proizvodnje olova u Olovu (1489), odnosno toliko koliko je 1528. iznosio državni prihod od rudarstva u Kreševu i Fojnici zajedno. Tuzlanski slani izvori, iako prvobitno malog kapaciteta, predstavljali su stalno najjači ekonomski faktor u razvitku kasaba G. i D. Tuzla.

Kao i u rudnicima, država je svoje prihode u ovim solanama davala u zakup privatnim zakupnicima ili ih je određivala posadama pojedinih tvrđava kao plate i u druge svrhe. Zakupnici državnih prihoda, kao i svi državni službenici (emini, pisari, šafari), bili su redovito domaći ljudi, iz G. ili D. Tuzle, kao što su i nadzornici bili tuzlanske kadije. Što se tiče zakupa, u početku su (do 1533) solane u G. i D. Soli sa svojim nahijama predstavljale dvije odvojene muka-

te (dva eminkluka), a od 1548. obadvije solane sa nahijama činile su jedan eminkluk sa sjedištem u G. Tuzli.

Privatni solari bili su, kao i rudari, oslobođeni od vanrednih državnih nameta i običajnih tereta, kao što je na isti način bila oslobođena i raja u okolnim selima koja je za solane dovozila drva. Solari su na odredjen način (za zasluge i slično) već rano počeli sticati i vlasničko pravo u toj proizvodnji, te su mogli svoje dane i zavještati, pa su privatni dijelovi u toj proizvodnji tokom vremena presli u vlasništvo pojedinih vakufa u Gornjoj i Donjoj Tuzli, kao plate službenika.

Navedeni nivo proizvodnje iz 1548. ostao je uglavnom isti i u kasnijem periodu, kakav je bio evidentan početkom XVII. st. (1604), kao i u XVIII st. (1786). Količinski godišnji efekat od obadvije solane cijenjen je (XIX st.) na preko 400.000 kg., što je predstavljalo vrlo mali dio od potrošnje soli u Bosni. U ranijem periodu uvozena je najviše mletačka i dubrovačka so, a kasnije pretežno so iz Austrije.

**

U komparaciji izmedju rudarske i solarske privrede u Bosni može se konstatovati da je proizvodnja soli od početka bila u stalnom porastu, dok je rudarstvo bilo u konstantnom opadanju. Najprije, već krajem XV st., znatno opada proizvodnja olova, a do sredine XVII st. gotovo sasvim prestaje proizvodnja plemenitih metala. Jačala je proizvodnja u rudnicima željeza, tako da poslije velikog rata druge proizvodnje, osim željeza, nije ni bilo.